

Arařtırma Notu

Research Note

Yeni Bir Neşri Vesilesiyle Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin *et-Temhîd*'ine Dair Notlar

Ulvi Murat Kılavuz*

Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd* isimli eserinin Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi tarafından neşri, Hanefî / Mâtürîdî geleneğinin hak ettiği ilgiyi henüz görmemiş bir halkası olan Sâlimî'yi ilim dünyasının nazarı dikkatine sundu. Kitabın yayımı vesilesiyle kaleme alınan bu yazıda önce Sâlimî'nin biyografisi hakkında bilgi verilecek, ardından müellifin Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Mâtürîdî ile (ö. 333/944) fikrî irtibatı ve bu bağlamda söz konusu gelenek içerisindeki konumuna değinilecek ve en nihayet neşre dair bazı notlar düşülecektir.

Hanefî/Mâtürîdî geleneğinin erken dönem temsilcilerinden biri olmasına rağmen biyografi literatüründe hayatı hakkında hemen hemen hiçbir bilgiye rastlanmayan Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin tam adı el-Mühtedî Ebû Şekûr Muhammed b. Abdüsseyyid b. Şuayb es-Sâlimî el-Keşşî (el-Leyşî [?]) el-Hanefî'dir. 448 (1056) yılında vefat eden Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ahmed b. Nasr el-Halvânî¹ ile karşılaştığı ve ondan bazı bilgiler naklettiği² tespitine dayanarak, doğum tarihi 430'lu yıllar olarak

* Doç.Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (murat_kilavuz@hotmail.com).

1 Őemsüleimme Ebû Muhammed Abdülazîz b. Ahmed b. Nasr b. Sâlih el-Halvânî el-Buhârî, Őemsüleimme unvanını taşıyan ilk kişi ve kendi döneminde ehl-i re'yin önderi kabul edilen bir Hanefî fakihidir. Serahsî, Ebû'l-Usr el-Pezdevî, Ebû'l-Yûsr el-Pezdevî gibi âlimler onun talebeleri arasındadır (Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 248; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 429-430; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 95-97).

2 Sâlimî, *et-Temhîd*, s. 344.

gösterilmiştir.³ Ancak doğum tarihine ilişkin bu belirleme doğru kabul edilebilirse de belirlemeye temel teşkil eden ifadelerin, ikilinin bizzat görüştüğünü kesin olarak ortaya koyduğu söylenemez.⁴ Vefatı ise V. (XI.) asrın sonları ile VI. (XII.) asrın ilk çeyreğine tarihlenebilir; zira bizzat kendi ifadesiyle 460'tan (1068) birkaç yıl sonra Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Hamza el-Hatîb'den⁵ ders almıştır⁶ ve ayrıca Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100) ve Ebû'l-Muîn en-Neseî ile (ö. 508/1115) çağdaştır.⁷

Sâlimî'nin günümüze ulaşan tek eseri olan *et-Temhîd fî beyânî't-tevhîd*'in bazı yazma nüshalarının girişinde bismelenin ardından müellife işaret eden “kâle'l-Mühtedî Ebû Şekûr es-Sâlimî ve hüve Muhammed b. Abdüsseyyid b. Şuayb el-Keşşî” şeklindeki giriş cümlesinde -ki bunlar sonraki dönemlerde müstensihlerin ilâvesi olmalıdır-, pek çok yazma nüshanın zahriyesine düşülen notlarda ve muhtemelen bunlardan hareketle modern literatürde kendisi için Keşşî nisbesi kullanılmıştır ki bu da Semerkant'ın güneydoğusunda yer alan Keş (Kiş, Kis) şehrine mensubiyeti anlamına gelmektedir. Ne var ki muhtemelen bir yazma nüshanın girişindeki “Leysî” kaydı⁸ dikkate alınarak Ebû

3 Yavuz, “Ebû Şekûr es-Sâlimî”, s. 374; a. mlf., “Ebû Şekûr es-Sâlimî ve Başlıca Kelâmî Görüşleri”, s. 15.

4 Sâlimî ile Halvânî'nin bir araya geldiği tespitinin dayandırıldığı ifadelerde iki problem alanı ortaya çıkmaktadır. İlk olarak, söz konusu pasajda Sâlimî, öncelikle hocası Ebû Bekir Muhammed el-Hatîb'in ağzından Halvânî'den bazı nakillerde bulunmakta ve bunun için -hocasına işaretle- “kâle rahimehullah” tabirini kullanmaktadır. Hemen takip eden cümlede de aynı usulü takip ettiğini yani yine hocasından naklettiğini sezindirir biçimde “ve/fe-kâle” ibaresiyle cümleye giriş yapmaktadır ki buradaki “kâle” ibaresinin Sâlimî'ye değil Ebû Bekir el-Hatîbe işaret olması kuvvetle muhtemeldir. Belki burada kullandığı ibarenin, eserinde sıklıkla başvurduğu kendisinden üçüncü şahıs olarak bahsetme üslûbunun sonucu olduğu düşünülebilir. Ancak ikinci olarak, bir başka şahıs üzerinden nakil için istimal edilen ve aynı zamanda doğrudan Halvânî'nin ağzından değil, onun yazdığını metindeki ibareden aktarıma işaret eden “semi'tü anîş-Şeyh ... zekera fî emâlihi” (Şeyhin imlâ ettiği eserinde şöyle söylediğini işittim) ibaresini kullanması dikkat çekicidir. Burada Sâlimî'nin, eserinde Halvânî'den bahsettiği ve nakilde bulunduğu ikinci yerde de yine dolaylı aktarıma işaret eden “ve hukiye an Şemsileimme ... el-Halvânî” (... Halvânî'nin şöyle dediği aktarıldı / rivayet olundu) ifadesinin kullanıldığına dikkat edilmelidir (bk. Sâlimî, *et-Temhîd*, s. 86, str. 11). Dolayısıyla Sâlimî ile Halvânî'nin bizzat görüştükleri, kesinlik arzetmeyen bir tespittir.

5 Seyyid Ebû Şucâ' Muhammed b. Ahmed b. Hamza b. Hüseyin el-Alevî, Rûknü'l-İslâm (Şeyhü'l-İslâm) Ali b. el-Hüseyin es-Suğdî (ö. 461/1068) ve İmam Mâtürîdî'nin kız torununun çocuğu olan Kadî Hasan el-Mâtürîdî ile (ö. 450/1058 civarı) çağdaş bir Hanefî fakihidir. Yaşadıkları dönemde Mâverâünnehir'de bu üç ismin verdiği fetvalar kesin delil olarak kabul edilip muhalif görüşlere itibar edilmemektedir (Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, III, 28; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 155).

6 Sâlimî, *et-Temhîd*, s. 343.

7 Madelung, “Abû l-Mu'în al-Nasafî and Ash'arî Theology”, s. 319.

8 Sâlimî, *et-Temhîd* (Süleymaniye), vr. 1^b.

Şekûr'un "Leysî" şeklindeki nisbesinin Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) tarafından yanlışlıkla "Keşşî" olarak kaydedildiği⁹ belirtilmiş ve buna binaen Keşşî nisbesinin yanlış olduğu ileri sürülmüştür.¹⁰ Ancak sadece belli nüshalardaki Leysî kaydına itibarla Keşşî nisbesinin tamamen yanlışlanması kanaatimizce çok isabetli görünmemektedir. Zira başka pek çok nüshada Keşşî nisbesinin kullanılmasının yanı sıra bizzat kendi ifadesiyle Ebû Bekir Muhammed el-Hatîb'den Semerkant'ta ders okuması (s. 343, str. 16), kendisinin nakillerde bulunduğu (s. 86, str. 11; s. 344, str. 4-7) Abdülazîz el-Halvânî'nin Keş'te vefat etmiş olması¹¹ gibi hususlar, Sâlimî'nin Semerkant kültür havzasına aidiyetini kesinlik derecesinde ortaya koymaktadır. Bu veriler ışığında Keşşî nisbesine sahip olması da ihtimal dışı görülemeyecektir. Öte yandan, eserin konu girişlerinde ve muhtelif yerlerinde müellifin kendisinden "kâl'e'l-Mühtedî Ebû Şekûr es-Sâlimî" şeklinde bahsetmesi, meşhur nisbesinin kabilesine nispetle¹² "Sâlimî" olduğunun bir göstergesi sayılabilir. "Mühtedî" lakabı ise sonradan müslüman olduğu veya devamlı hidayet çizgisinde bulunup bu çizgiden hiç ayrılmadığı yahut doğruyu ve hakikati aramada gayret gösterdiği şeklinde yorumlanmaya açıktır. Mâmâfih babasının ve dedesinin adları, bu lakabın sonradan müslüman olma anlamına işaret etmediği ihtimalini güçlendirip diğer ihtimalleri öncelemenin daha isabetli olacağını düşündürmektedir. Kâtip Çelebi, Sâlimî'ye *et-Temhîd* dışında günümüze ulaşmayan *Kitâbü'l-Mî'râc* isimli ikinci bir eser nispet etmekte, bu eseri Hârûnürreşîd ile (s. 786-809) İbrâhim b. Edhem (ö. 161/778 [?]) arasında cereyan eden ve ikincisinin züht ve keramet ehli olduğuna telmihte bulunan bir rivayetten etkilenerek kaleme aldığını belirtmektedir.¹³ Sâlimî'nin bu rivayetten etkilenmesi ve eserini, büyük kısmı mîracın hikmetlerine tahsis edilecek biçimde sûfi bakış açısıyla kaleme almasının yanı sıra *et-Temhîd*'de rüyasında Hz. Peygamber'i gördüğünden bahsetmesi ve hatta bu sırada ondan aldığını ileri sürdüğü bir hadisi nakletmesi (s. 300, str. 1-5), onun en azından sûfi bir neşveye sahip olduğuna delâlet etmektedir.

9 Bk. Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 484.

10 Yavuz, "Ebû Şekûr es-Sâlimî", s. 374; a. mlf., "Ebû Şekûr es-Sâlimî ve Başlıca Kelâmî Görüşleri", s. 15. Benzer şekilde, Sâlimî'nin *et-Temhîd*'i üzerine bir tanıtım yazısı kaleme alan Abdullah Muhlis de Akkâda bir şahıs kütüphanesinde bulduğu ve öyle anlaşıyor ki başka nüshalardan haberdar olmaması sebebiyle tek yazma nüsha olduğunu iddia ettiği nüshadaki Leysî kaydından hareketle Kâtip Çelebi'nin tespitinin yanlış olduğunu öne sürmektedir (Muhlis, "Kitâbü't-temhîd fi beyânî't-tevhîd", s. 66, 68).

11 Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 248; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, II, 430; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 95-96.

12 Türkmen, "Muhammed b. Abdüseyyid b. Şuayb el-Kişşî'nin 'Kitâbü't-Temhîd fi Beyânî't-Tevhîd' Adlı Eseri", s. 1.

13 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1460.

Ebû Şekûr es-Sâlimî her ne kadar Buhara merkezli fakih Hanefiler'den farklı olarak kelâm metodunu benimseyen ve bu anlamda Mâtürîdî'nin takipçisi olan, Beyâzîzâde'nin (ö. 1098/1687) doğru biçimde Mâtürîdiyye'nin imamları arasında zikrettiği¹⁴ mütekellim ya da muhakkik Hanefiler'den biri olsa da eserinin hiçbir yerinde Mâtürîdî'ye doğrudan atıfta bulunmaması dikkat çekicidir. Eserinin sadece bir yerinde “meşâyihu Semerkand” ifadesiyle (s. 141, str. 10) kastettiği isimlerden birinin Mâtürîdî olduğu anlaşılmaktadır; zira “müteşâbih sıfatlar” olarak isimlendirdiği (s. 106, str. 7) ifadeler hakkında yaptığı tanım birebir Mâtürîdî'nin tanımı ile örtüşmektedir.¹⁵ Buna karşılık Sâlimî görüşlerini öncelikle Ebû Hanîfe ve devamında Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) başta olmak üzere Hanefî ulemâya dayandırarak temellendirme cihetine gitmektedir. Bu durum onun döneminde Mâtürîdî'nin henüz bir mezhep önderi olarak genel kabul görmemesi ve Ebû Hanîfe'yi kendi çizgisinin kurucu otoritesi olarak tanınmasının yanı sıra -her ne kadar zorunlu hallerde tevili kabul etse ve zaman zaman başvursa da- Sâlimî'nin Mâtürîdî'ye nispetle tevilden kaçınan daha nasçı bir tavır benimsemesiyle açıklanabilir. Konuların işlenişinde standart bir kelâm kitabında rastlananın çok ötesinde hadis ve rivayetlere yer vermesi de bu tavrın yansıması olsa gerektir. Bununla birlikte Mâtürîdî ile benzer biçimde tabiatçıların görüşlerini ele alarak eleştirmesi (s. 75-79), isbât-ı vâcip noktasında Mâtürîdî'nin, zıtların bir araya getirilmesi esasına dayanan delilini kullanması (s. 77, str. 4-7),¹⁶ Ebû Hanîfe'nin fiilî sıfatlar olarak kısaca temas ettiği, ancak Mâtürîdî'nin kelâmcılar içerisinde ilk defa olarak ayrı bir grup halinde varlığından ve kadim oluşundan bahsedip özel olarak “tekvin” bağlamında tartıştığı¹⁷ fiilî sıfatlar meselesini vurgulu ve ısrarcı biçimde ele almasının, Sâlimî üzerinde Mâtürîdî'nin kısmî etkisini imlediğini söylemek mümkün görünmektedir. Sâlimî'nin, Mâtürîdî'nin değinmediği bir husus olan bilgi türlerinin tasnifine yer vererek (s. 95, str. 2-6) -kasıt ve niyetinin bu olup olmadığı sorgulanabilirse de sonuç itibarıyla- onun sistemini geliştirmesi kayda değer bir veridir. Bütün bunlara ek olarak, Ebû Hanîfe'de sadece “fiil ile birlikte bulunan” tek türüne işaret edilen¹⁸ istitâat meselesinde, daha ziyade Mâtürîdî tarafından ortaya konulan ikili tasnifi takip ettiği anlaşılmaktadır. Sâlimî, Mâtürîdî'nin “sebeplerin müsait, vasıtaların sağlıklı olması” (selâmetü'l-esbâb ve sıhhatü'l-âlât) şeklinde isimlendirdiği¹⁹ fiilden

14 Beyâzîzâde, *İşârâtü'l-merâm*, s. 74.

15 Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, II, 243.

16 Krş. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 26.

17 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 73-82.

18 Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, s. 74 (Arapça metin).

19 Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 410 vd.

önce bulunan kudreti kendi içinde de ikiye ayırmak suretiyle içerik değil sadece kurgu açısından ondan farklılaşmaktadır (s. 283, str. 15 vd.).

Sâlimî üzerindeki Ebû Hanîfe etkisi ise görüşlerini doğrudan Ebû Hanîfe'ye atfettiği yaklaşımlarla temellendirmesinin yanı sıra, tıpkı onun gibi iman tasdik ve ikrar şeklinde iki rükünden müteşekkil olduğunu (s. 203, str. 15-16; s. 227, str. 8-9),²⁰ kâfirler için kabir azabını reddedenin küfre düşeceğini (s. 255, str. 13-16) kabul etmesi,²¹ imanın artırıp eksilmeyeceği ve kelâm ile iştigal etmenin gerekliliği gibi hususlarda Ebû Hanîfe'nin istidlâlini kullanması (s. 214, str. 7-11, s. 339, str. 10 vd.)²² örnekleriyle bâriz biçimde görülmektedir. Mâmâfih bu, Ebû Hanîfe'ye mutlak ve şartsız ittibâ ettiği anlamına gelmez. Her ne kadar Ebû Hanîfe'nin izinden giderek kâinattaki veriler üzerinde nazar ve teemmül ile yaratıcının bilinmesinin aklın imkânı dahilinde olduğunu (s. 55, str. 17 vd.), yaratıcının varlığı ve birliğinin akli istidlâlle bilineceğini (s. 60, str. 10), eşya arasında temyiz yapabilen bir kimsenin, akıl sahibi olduğu anlaşıldığı için mâzur görülemeyeceğini ve gayret gösterip teemmülde bulunmayı terketmesi sebebiyle sorumlu olduğunu (s. 59, str. 6-7) söylese de, Ebû Hanîfe'nin, "Kimse yaratıcısını tanıma hususunda[ki cehaleti sebebiyle bir bahane ileri süremez/] mâzur görülemez" şeklinde naklettiği görüşünü tevil eder ve onun bu görüşü ile doğrudan doğruya aklın iman etmeyi vâcip kılmasını kastetmediğini, tefekkür ve istidlâlin gerekliliğine vurgu yaptığını belirtir (s. 61, str. 11-12). Kişi bunu terketmekle sorumlu olmasına rağmen küfrüne hükmedilmesi söz konusu değildir, zira akıl imanın sınırlarını belirleme imkânından mahrumdur. Onun bu hususta "Biz peygamber göndermediğimiz müddetçe azap etmeyeceğiz" (el-İsrâ 15/17) âyetine dayanarak ilâhî bildirimle muhatap olmayan kimseler için imanın henüz vâcip olmadığını belirtmesi (s. 61, str. 1-2), Ebû Hanîfe'nin meşhur görüşünden ayrıldığını ve kısmen Eşârî görüşe meylettiğini, bu bağlamda Ebû Hanîfe'nin görüşünü benzer biçimde tevil eden Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'nin yanı sıra Serahsî (ö. 483/1090 [?]) ve Kâdihan (ö. 592/1196) gibi Hanefî / Mâtürîdiler ile aynı çizgide yer aldığını göstermektedir.²³

Sâlimî'nin klasik bir kelâm kitabındaki hemen hemen bütün ilâhiyyât, nübüvvât ve sem'îyyât konularını içeren eseri *et-Temhîd fî beyânî't-tevhîd*, akıl ve buna dair meseleler; duyular ve bunlara konu olan varlık alanı; Allah'ın varlığı ve birliği; ilâhî sıfatlar; isim-müsemma; nübüvvat ve Hz.

20 Krş. Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, s. 15 (Arapça metin).

21 Krş. Beyâzizâde, *el-Usûlü'l-münîfe*, s. 129 (Arapça metin).

22 Krş. Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, s. 72 (Arapça metin); a. mlf., *el-Âlim ve'l-müteallim*, s. 11-12 (Arapça metin).

23 Meselâ bk. Pezdevî, *Usûlü'd-din*, s. 214-217.

Peygamber'in nübüvveti ile ilgili meseleler; bilgi-iman ilişkisi ve imana dair konular; imanın şartları; şeriatler ve din; hilâfet ve emirlik; Ehl-i sünnet ve ehl-i bidat ile diğer dinler şeklinde on bir bölümden müteşekkildir. Sâlimî'nin akla tahsis ettiği birinci bölümde aklın bilgi verme ve kişiyi dinen mükellef kılmadaki rolünün ve yetkinliğinin yanı sıra akıl sahibi mükellef varlıkların birbirine üstünlüğü, çocukların durumu, hüsün-kubuh gibi meseleleri de ele alması, bir yandan konuları bütün boyutlarıyla kuşatıcı biçimde ele alma çabasının ürünü iken bir yandan da kısmen kendine özgü bir telif / tanzim biçimine işaret etmektedir. Onun eserinin bir bölümünde isim, sıfat, na't, kıdem-kadim, suret, heyet, muhdes, cevher, cisim, kelâm gibi kavramların tanımlarını yaparak bazı hususları ileride açıklayacağını ifade etmesi (s. 89 vd.), işleyeceği konulara teorik alt yapı hazırlama yönünde sistematik bir yaklaşım olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir. "Bâbü'l-akl" ve "Bâbü'l-mahsûs ve'l-ma'lûm" başlıklı ilk iki bölümde aklın mahiyeti, âlemin fizik yapısı ve bilginin imkânı gibi meseleleri ele alışı felsefeciler ve tabiatçılara ilişkin değinileri ise onun kelâmın yanı sıra akli / felsefi ilimlere belli ölçüde vukufunu gösterdiği gibi, bu vukufiyetin "eyniyyet, mâhiyyet" gibi özel fasıllar açmasına (s. 109, 111) yol açacak biçimde telifini ve terminolojisini etkilediği anlamına gelmektedir.²⁴

et-Temhîd'in önemli hususiyetlerinden biri, Sâlimî'nin Hanefî / Mâtürîdî zümreleri kastederek kullandığı "Ehl-i sünnet ve'l-cemâat"ın "Doğu ve Çin ülkesinde [Karahanlı hâkimiyet bölgesi], Horasan ve Mâverâünnehir fakihleri arasında, Gazne ülkesinde ve Türkler'in yaşadığı bölgelerde yaygın olduğunu" belirtmesi (s. 337, str. 10-11) ve böylelikle kendi döneminde mezhebini varlık bulduğu alanlar hakkında bilgi vermesidir. Bir diğer önemli özelliği de Hanefî / Mâtürîdî gelenek içerisinde Eş'ariyye'den sarahatle bahseden ilk metin olmasıdır.²⁵ Bu yönüyle eser, Eş'ariyye-Mâtürîdiyye ilişkisinin arka planı, gelişimi ve mahiyetine ilişkin önemli veriler sunmaktadır. Bunun da ötesinde çizmiş olduğu oldukça daraltılmış Ehl-i sünnet ve'l-cemâat çerçevesi doğrultusunda Eş'ariyye'yi bu kapsam içerisinde değerlendirmeyen ve hatta onu açık bir rakip ya da bir anlamda "öteki" konumuna yerleştiren ilk metin olduğu söylenebilir ki bu yaklaşımla sonraki bazı Hanefî / Mâtürîdî müellifleri etkilemiş görünmektedir.²⁶ Sâlimî'nin, münazarada bulunduğunu belirttiği bir Eş'arî'nin abdest ve namaz gibi amelî konulardaki eleştirilerine karşı Eş'ariyye'nin itikat sahasında yanlış bulduğu görüşlerini öne sürerek

24 Rudolph, "Abû Shakûr al-Sâlimî", s. 32-33.

25 Rudolph, "Abû Shakûr al-Sâlimî", s. 33; a. mlf., "Maturidiliğin Ortaya Çıkışı", s. 317; Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, s. 287.

26 Meselâ bk. Pezdevî, *Usûlü'd-din*, s. 252-253.

tartışmayı farklı bir bağlama çekmesi (s. 126, str. 1 vd.), bu dönemde Şâfiî-Hanefî ayrışmasının Eş'arî-Mâtürîdî ayrışmasıyla iç içe ve neredeyse özdeş bir hale geldiğini, Sâlimî özelinde Hanefîler'in kendi kelâmî ve mezhebî kimliklerini Eş'ariyye üzerinden inşa ve tahkim etme gayreti içinde olduklarını göstermektedir.²⁷ Sâlimî'nin bu tutumu, Ebû'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935-36) ve Eş'arîler'in fiilî sıfatlar ve tekvin sıfatı konusundaki görüşlerini küfür olarak niteleme noktasına kadar gitmiştir (s. 122, str. 15 vd.; s. 124, str. 2; s. 137, str. 1-9).²⁸ Bunun yanı sıra “meşâyihu Buhârâ” (s. 140, str. 14) ya da “ashâbü'z-zevâhir” (s. 339, str. 8) olarak nitelediği kelâm karşıtı fakih Hanefîler'i çeşitli konularda yanlışlaması, benimsediği çizgiyi mezhebî / meşrebî açıdan ayırıştırma ve kimlik inşası vurgusunun göstergesidir. Bu noktada, *et-Temhîd*'in, son kısmında yer alan fırka tasnifi ve verdiği bilgiler sebebiyle fırak / makâlât geleneği açısından da önem arzettiğini özellikle belirtmek gerekir. Sâlimî'nin eseri, öyle görünüyor ki itikadî fırkaları yetmiş üç fırka hadisini ve hadiste geçen yetmiş üç rakamını esas alarak 6x12 (6 ana fırka x 12'şer alt kol + fırka-i nâciye = 73) formülüyle tasnif eden Doğu Hanefî fırak geleneği içerisinde altı ana fırkayı Ebû Hanîfe'ye isnat edilen bir sözden (s. 344, str. 19 vd.) hareketle belirleyen elimize ulaşmış ilk örnektir. Ayrıca alt fırkalara dair verdiği bilgiler onun sadece Eş'ariyye'den bahsetmekle temayüz etmediğini, aynı zamanda Eş'arîler'in bu bağlamdaki kaynaklarını da kullandığını ihlas etmektedir.²⁹

27 Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, s. 30, 162.

28 Sâlimî, eserinde sadece iki yerde, esasen Eş'arîler ile Hanefî / Mâtürîdîler'in hemfikir olduğu iki meseleden bahsederken, adlarını zikretmeksizin zımnen Eş'ariyye'yi de kapsamına alacak biçimde, “Ehlü's-sünne ve'l-cemâa” tabirini kullanır (*et-Temhîd*, s. 52, str. 5; s. 69, str. 6); ancak başka pek çok noktada Mu'tezile, Kerrâmiyye, Cebriyye gibi mezheplerle birlikte ismen Ebû'l-Hasan el-Eş'arî veya Eş'ariyye'nin farklı kanaatlerini serdedip ardından, “Ehlü's-sünne ve'l-cemâa der ki” şeklinde kendi mezhep görüşünü ortaya koyar (meselâ bk. s. 59, str. 19 vd.; s. 60, str. 18 vd.; s. 91, str. 9-10; s. 136, str. 14-15; s. 170, str. 3-4; s. 290, str. 16-17) ya da Eş'arî'nin görüşünü vererek bunun yanlışlığına işaret eder (s. 51, str 7; s. 59, str. 13; s. 140, str. 14 vd.). Sahâbe ve tâbiîn ile başladığı ve “ehlü's-sevâdî'l-a'zam” olarak da nitelediği Ehl-i sünnet mensubu kişi ve zümreleri sayarken (s. 335, str. 3 vd.), Eş'arî ve Eş'ariyye'yi ismen zikretmediğini de belirtmek gerekir. Sâlimî'nin, Ebû Hanîfe'ye atıfla “cebr ve kader, teşbih ve ta'til, nasb ve rafz görüşleri arasında kalanlar” olarak yaptığı Ehl-i sünnet tanımı (s. 344, str. 18 vd.) ilk bakışta Eş'arîler'i de kuşatıcı görünmekle birlikte, meselâ teklîf-i mâ lâ yutâk konusunda Eş'ariyye'yi Cebriyye ile aynı konumda görmesi ve değerlendirmesi (s. 290, str. 16-17) ve ayrıca Eş'ariyye'nin benimsediği “saadet ve şekavetin ezelde belirlendiği ve değişmeyeceği” anlayışını Cebriyye başlığı altında bidat bir görüş olarak zikretmesi (s. 356, str. 1) Eş'arîler'i Ehl-i sünnet kapsamına dahil etmekten geri durduğunun ifadesidir.

29 Gömbeyaz, “İslam Literatüründe İtikadî Fırka Tasnifleri”, s. 127-128, 155-156; a. mlf., “Doğu Hanefî Fırak Geleneği”, s. 506-507.

et-Temhîd'in eğitim müfredatında da yer almak suretiyle Hindistan ve Güneydoğu Asya başta olmak üzere Doğu İslâm dünyasında önemli etkisi olduğu görülmektedir.³⁰ Bu etki Açeli mutasavvıf Nûreddin er-Rânîrî'nin (ö. 1068/1658) *et-Tibyân fi ma'rifeti'l-edyân* isimli eserinin büyük ölçüde *et-Temhîd*'e dayanması ve hatta eserin dörtte birlik bölümünün *et-Temhîd*'in son kısmındaki bilgilerin tercümesinden oluşmasında³¹ somut biçimde kendini göstermektedir. *et-Temhîd* Osmanlı coğrafyasında bu kadar yaygınlık kazanmamış ve medrese müfredatına girememiş olsa da, Türkiye kütüphanelerinde belli bir yeküne ulaşan yazma nüshalarının bulunması ve meselâ Ali el-Kârî'nin (ö. 1014/1606) Sâlimî ve eserine atıfta bulunması³² Osmanlı ulemâsının da bu esere bigâne kalmadığının ifadesidir.

Sâlimî'nin *et-Temhîd*'i, daha önce *Temhîdü Ebî Şekûr es-Sâlimî* adıyla Delhi'de (taş baskı; el-Matbau'l-Fârûkî, 1309/[1892]), *et-Temhîd* adıyla Hisar Fîrûze'de (taş baskı; Matbau'l-garîb, 1269/[1853]) ve Said Murat Pirimof'un tetkikiyle Özbekçe tercümesiyle birlikte *et-Temhîd fi beyâni't-tevhîd* adıyla Taşkent'te (Mâverâünnehir Neşriyat, 2014) basılmıştır.³³ Ayrıca katalog taramalarında Ammâr Salâh tarafından, "et-Temhîd fi beyâni't-tevhîd li-Ebiş-Şekûr es-Sâlimî (Kısmü'l-ilâhiyyât): Dirâse ve tahkîk" başlıklı yüksek lisans tezinde de (Câmiatü Dımaşk Külliyyetü'ş-şerîa, 2009 [?]) eserin kısmî neşri yönünde çalışıldığı bilgisi ile karşılaşılmaktadır.

Bu yazıya konu edindiğimiz baskı ise TDV İslâm Araştırmaları Merkezi'nin, VI. (XII.) asrın sonlarına kadar özellikle Hanefî / Mâtürîdî gelenek içerisinde verilen eserleri ilim dünyasına kazandırmayı hedefleyen Erken Klasik Dönem Projesi'nin bir parçası olarak yayımlanmış olup aslında merhum Ömür Türkmen tarafından 2002 yılında, "Muhammed b. Abdüseyyid b. Şuayb el-Kişşî'nin 'Kitâbü't-Temhîd fi Beyâni't-Tevhîd' Adlı Eserinin Tahkik Tahric ve Tahlili" başlıklı doktora tezi çerçevesinde tahkik edilerek hazırlanmıştır. Kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası bulunan *et-Temhîd*'in neşrinde Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki üç nüsha (Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 524, 525; Lâleli, nr. 2167) esas alınmıştır. Merhum Bekir Topaloğlu ve merhum Muhammed Aruçî'nin kontrol ve redakte ettiği esere, Yusuf Şevki Yavuz tarafından da eserin müellifi Ebû

30 Bruckmayr, "Mâtürîdî Kelamının Yayılması", s. 416, 418.

31 Göksoy, "Nûreddin er-Rânîrî", s. 256; Bruckmayr, "Mâtürîdî Kelamının Yayılması", s. 422.

32 Ali el-Kârî, *Minehu'r-ravzi'l-ezher*, s. 211; a. mlf., *Şemmü'l-avâriz*, s. 35.

33 Zikri geçen son iki baskıya ulaşma konusundaki yardımından dolayı Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin kelâm anlayışı üzerine doktora tez çalışmasını hazırlamakta olan Ömer Sadıker'e müteşekkirim.

Şekûr es-Sâlimî'nin hayatı ve başlıca kelâmî görüşlerine dair bir giriş (s. 13-32) ilâve edilmiştir.

Eserin bu neşri, nüsha mukayesesine dayalı tenkit ve tahkikli bir neşir olması ve hem hazırlama hem de redaksiyon aşamasında gerekli müdahalelerin yapılarak metni yetkinleştirme ve mümkün olduğunca kusursuz hale getirme yönünde gösterilen çaba açısından takdiri hak etmektedir. Ayrıca Yavuz tarafından kaleme alınan giriş kısmı -Türkmen'in tezi ile birlikte-Sâlimî ve onun bütün itikadî görüşleri hakkında özet de olsa derli toplu bilgi veren ilk materyal olması açısından alana önemli bir katkıdır. Neşrin sonuna âyet, hadis, özel isim ve kavram indekslerinin ilâve edilmesi okuyucu açısından kullanım ve faydalanma seviyesini arttıran bir husustur. Niha-yet TDV İslâm Araştırmaları Merkezî'nin bu baskıyı Beyrut'taki Dâru İbn Hazm'ın iştirakiyle gerçekleştirmiş olması, diğer baskılardan farklı olarak, alana ilgi duyanlar açısından eseri uluslar arası ölçekte daha ulaşılabilir kılmaktadır.

Özenli bir çalışmanın ürünü olan eserde, bütün bu olumlu yönlerin yanında çok az da olsa neşir / yazım hataları göze çarpmaktadır. s. 64, str. 7'de "إلا أن" ibaresinin "وفي رواية"; s. 74, str. 2'de "إلا إن الشخص" ibaresinin "إن الفرق بين القديم والمحدث"; s. 100, str. 7'de "الصانع الخالق الرازق" ibaresinin "الصانع الخالق الرازق" [هو] ibaresinin "إن العزيز ابن الله"; s. 104, str. 1'de "وقد يجوز إصابة العتب" ibaresinin "إن عزيزاً ابن الله"; s. 160, str. 10'da "وأخوة يوسف" ibaresinin "وإخوة يوسف"; s. 232, str. 4'te "وقد يجوز إصابة العتب" ibaresinin "وقد يجوز إصابة العتب" veya "وقد يجوز إصابة العتاب"; s. 331, str. 7'de "للخلفاء" ibaresinin "للمخلفاء الراشدين" ve s. 355, str. 2'de "فيبيهم" ibaresinin "فيبيهم" şeklinde okunması / yazılması doğru olacaktır.

Sonuç olarak eserin neşri ve üzerine yapılan çalışma, özeldede Hanefî / Mâtürîdî genelde ise İslâm düşünce geleneğinin çeşitli varyantlarıyla anlaşılması ve yorumlanması faaliyetinde önemli kilometre taşlarından biri olarak görülmeye lâyıktır. Bu çalışma şüphesiz araştırmacıları Sâlimî ve *et-Temhîd*'i üzerine çalışmalar yapma yönünde cesaretlendirecek ve böylelikle Hanefî / Mâtürîdî düşünce dünyasına dair yeni ve ilgi çekici tespitlerin kapısını aralayacaktır.

Bibliyografya

- Ali el-Kârî, *Minehu'r-ravzîl-ezher fî şerhi'l-Fıkhî'l-ekber*, nşr. Vehbî Süleyman Gävicî, *et-Ta'liku'l-müyesser alâ Şerhi'l-Fıkhî'l-ekber* içinde, Beyrut: Dârü'l-beşâiri'l-İslâmiyye, 1419/1998.
- Ali el-Kârî, *Şemmü'l-avârız fî zemmi'r-Revâfiz*, nşr. Mecîd Halef, Kahire: Merkezü'l-furkân li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1425/2004.
- Beyâzîzâde Ahmed, *İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân fî usûli'd-dîn*, nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2007.
- Beyâzîzâde Ahmed, *el-Uşûlü'l-münîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, çev. ve nşr. İlyas Çelebi, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006.
- Bruckmayr, Philipp, "Mâturîdî Kelamının Yayılması, Kalıcılığı ve Temel Dinamikleri (Timurlular Döneminden 19. Asra Kadar)", çev. Sönmez Kutlu - Muzaffer Tan, *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu, 5. bs., Ankara: Otto Yayınları, 2015, s. 403-440.
- Ebü Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müteallim*, nşr. Muhammed Zâhid el-Kevserî, çev. Mustafa Öz (*İmâm-ı Azamın Beş Eseri* içinde; İstanbul: Kalem Yayıncılık, 1981), s. 8-34.
- Ebü Hanîfe, *el-Vasiyye*, nşr. M. Zâhid Kevserî, çev. Mustafa Öz, (*İmâm-ı Azamın Beş Eseri* içinde, İstanbul: Kalem Yayıncılık, 1981), s. 71-75.
- Ebü Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*, Süleymaniye Ktp., Reisülküttâb Mustafa Efendi, nr. 525.
- Ebü Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd*, nşr. Ömür Türkmen, Ankara - Beyrut: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - Dâru İbn Hazm, 2017.
- Göksoy, İsmail Hakkı, "Nüreddin er-Rânîrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2001, XXXI-II, 256-257.
- Gömbeyaz, Kadir, "Doğu Hanefî Fırak Geleneğinin Ebü Hanîfe ile İrtibatlandırılmasının İmkânı", *Devirleri Aydınlatan Meş'ale İmâm-ı A'zam: Ulusal Sempozyum Tebliğler Kitabı*, haz. Ahmet Kartal - Hilmi Özden, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2015, s. 505-511.
- Gömbeyaz, Kadir, "İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri" (doktora tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I-II, haz. M. Şerefeddin Yaltkaya - Kilisli Rıfat Bilge, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1941-43.
- Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye*, I-V, nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, 2. bs., I-V, Cize: Hicr li't-tubâa ve'n-neşr ve't-tevzî' ve'l-İlân, 1413/1993.
- Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, nşr. M. Bedreddin Ebü Firâs en-Na'sânî, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, t.y.

- Madelung, Wilferd, "Abû l-Mu'in al-Nasafî and Ash'arî Theology", *Studies in Medieval Muslim Thought and History*, ed. Sabine Schmidtke, Farnham: Ashgate Variorum, 2013, s. 318-330.
- Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi, Ankara: İSAM Yayınları, 1423/2003.
- Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I-XVIII, nşr. Ahmet Vanlıoğlu v.dğr., İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005-2011.
- Muhlis, Abdullah, "Kitâbü't-Temhîd fi beyâni't-tevhîd", *Mecelletü'l-Mecma'i'l-ilmiiyi'l-Arabî*, 22/1-2 (1947): 65-68.
- Pezdevî, Ebû'l-Yüsr, *Usûlü'd-dîn*, nşr. Hans Peter Linss - Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, 2003.
- Rudolph, Ulrich, "Abû Shakûr al-Sâlimî", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2009, fas. 3, s. 32-33.
- Rudolph, Ulrich, "Maturidiliğin Ortaya Çıkışı", çev. Ali Dere, *İmam Mâtürîdî ve Maturidilik*, haz. Sönmez Kutlu, 5. bs., Ankara: Otto Yayınları, 2015, s. 313-322.
- Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed, *el-Ensâb*, I-V, nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut: Dârü'l-cinân, 1408/1988.
- Türkmen, Ömür, "Muhammed b. Abdüseyyid b. Şuayb el-Kişşî'nin 'Kitâbü't-Temhîd fi Beyâni't-Tevhîd' Adlı Eserinin Tahkik Tahric ve Tahlili" (doktora tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Ebû Şekûr es-Sâlimî", *DİA*, 2016, EK-I, 374-377.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "Ebû Şekûr es-Sâlimî ve Başlıca Kelâmî Görüşleri", Ebû Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhîd fi beyâni't-tevhîd* içinde, s. 13-32.

